

Spaudos priežiūros ir kontrolės sistema tarpukario Lietuvoje

Arida RIAUBIENĖ

*Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centras,
K. Sirvydo g. 4, LT-01101 Vilnius, el. p. vilnis@centras.lt*

Cenzūra ir jos rūšys

„Cenzūra [lot. censura < censeo – vertinu], spaudos ir kitų visuomenės informavimo priemonių leidybos ir jų platinimo kontrolė, tokios kontrolės įstaiga“¹. Lietuvių literatūros enciklopedijoje cenzūra apibūdinama kaip „[...] knygų, spaudos kontrolė, nepraleidžianti į viešumą esamam režimui ir oficialiai ideologijai priešingos informacijos“². Amerikiečių mokslininkas R. Fitzsimonas cenzūrą apibūdina kaip vyriausybinių arba privačių organizacijų, grupių arba pavienių asmenų pastangas, nukreiptas tokia kryptimi, kad būtų galima sutrukdyti žmonėms skaityti, žiūrėti ir klausytis to, kas gali būti pavojinga vyriausybei arba visuomenės moralei³. Kitos tyrinėtojos apibrėžime ji apibūdinama kaip „[...] idėjų, nuomonių, koncepcijų, kurios kenkia ar, tikima, gali pakenkti valdžios autoritetui arba socialinei bei moralinei tvarkai, kurią ši valdžia mano būtina ginti, viešo reiškinio apribojimas“⁴.

Cenzūros tyrinėtojų teigimu, ji atlieka keletą funkcijų: kontroliuojančią, reglamentuojančią, saugančią, sankcionuojančią, represinę, manipuliuojančią, transliuojančią ir etalonizuojančią⁵. Dažniausiai draudimas publikuoti ar platinti tam tikrus leidinius yra grindžiamas kilniais valstybės ir visuomenės saugumo bei moralės tikslais. Tačiau būtent tuo ir skiriasi demokratinė valstybės sankloda nuo autokratinės, kad pirmojoje teisė spręsti, kas yra naudinga, o kas – žalinga, suteikiama patiems piliečiams, o antrojoje ši funkcija suteikiama tam tikriems asmenims ir institucijoms.

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti tarpukario Lietuvoje veikusią spaudos priežiūros ir kontrolės sistemą, kuri dažniausiai įvardijama cenzūros terminu. Ši tyrimą komplikuoja tai, kad būtent cenzūros terminas nebuvo vartojamas nei spaudos įstatymuose, nei kituose teisiniuose aktuose. Juose apibrėžiami spaudos priežiūros ir kontrolės institucijų bei juose tarnavusių valdininkų įgaliojimai, draudžiamų spausdinti ir platinti leidinių tematika, nustatoma spaudinių kontrolės tvarka. Tačiau publi-

kuotų ir archyvinių teisinių bei kitų dokumentų analizė leidžia teigti, kad spaudos priežiūros ir kontrolės sistema 1918–1940 m. Lietuvoje tinka cenzūros terminas.

Pagal kontrolės būdą cenzūra skiriama į **išankstinę** ir **paskesniąją**.

Išankstinė cenzūra yra tokia, kai prižiūrimi ir kontroliuojami dar neišspausdinti spaudiniai. Paskesnioji cenzūra yra tokia, kai įvairūs draudimai, apribojimai yra skiriami jau iš spaudos išėjusiems ar kitu kuriuo nors būdu visuomenėje paplitusiems spaudiniams (įvežtiems, importuotiems iš užsienio). Tarpukario Lietuvoje buvo paplitusios abi cenzūros rūšys. 1919 m. ir 1935 m. spaudos įstatymai numatė būdus, kaip tikrinti rengiamus spaudai leidinius ir kaip kontroliuoti jau išleistus ar įvežamus į šalį. Pagal 1919 m. Spaudos įstatymą Lietuvoje leidžiamų spaudinių tam tikras egzempliorių skaičius prieš juos išleidžiant iš spaustuvės turėjo būti pristatytas apskrities ir miesto arba apskrities viršininkui (9-asis paragrafas). Tai buvo išankstinė cenzūra. Paskesnioji cenzūra pasireiškė tuo, jog vidaus reikalų ministras turėjo teisę uždrausti įvežti ir platinti Lietuvoje užsienio spaudinius (22-asis paragrafas).

1935 m. Spaudos įstatyme išankstinės ir paskesniosios cenzūrų veikimo laukas gerokai išsiplėtė. Ši faktą lėmė vidaus reikalų ministro ir apskričių viršininkų kompetencijos ribos. Remiantis 1935 m. Spaudos įstatymu, kaip ir 1919 m. Spaudos įstatymu, kiekviena spaustuvė, prieš išleisdama spaudinį, apskrities viršininkui turėjo pristatyti nustatytą spaudinių egzempliorių skaičių (5-asis skyrius). Išankstinė cenzūra pasireiškė dar ir tuo, kad apskrities viršininkas turėjo teisę sulaikyti spaudinio išleidimą iš spaustuvės (7-asis skyrius). Apskrities viršininko kompetencija taip pat apėmė jau išspausdintų leidinių sulaikymą arba uždraudimą juos platinti. Tai yra paskesnioji cenzūra. Vidaus reikalų ministras galėjo uždrausti platinti arba net konfiskuoti Lietuvoje pasirodžiusius spaudinius (10-asis skyrius). 43-ajame skyriuje nurodoma, kad užsienyje pasirodžius leidiniams, be uždraudimo platinti arba teisės konfiskuoti, vidaus reikalų

ministras dar turėjo teisę taikyti sulaikymo sankciją (paskesnioji cenzūra).

Pagal kontroliuojančio organo priklausomybę ir jos veikimo ribas skiriama **valstybinė** (bendroji ir/ar karo) ir **bažnytinė** cenzūra. Šiame straipsnyje analizuosime 1918–1940 m. egzistavusią valstybinę cenzūrą. Nagrinėdami šią cenzūros rūšį, visų pirma omenyje turime karo cenzūrą, kuri tarpukario Lietuvoje veikė 1919–1933 metais.

Karo cenzūra įvedama krašte paskelbus mobilizaciją, karo padėtį arba karo metu. Jos tikslas – drausti skelbti karinio pobūdžio duomenis, įvykius ir pan., kurie galėtų pakenkti ginkluotųjų krašto pajėgų reikalams. Beje, karo cenzūros terminas nebuvo minimas nei toliau nagrinėjamuose „Ypatinguose valstybės apsaugos įstatuose“, nei spaudos įstatymuose.

Karo cenzūros klausimus sprendė Krašto apsaugos ministerija, kuri turėjo teisę skirti karo komendantus. Juridinį pagrindą karo cenzūrai veikti sudarė 1919 m. paskelbtų „Ypatingų valstybės apsaugos įstatų“ 12-asis paragrafas. Jame rašoma: „Karo komendantas, jei ras reikalingu, gali laikinai arba visam karui stovio laikui sustabdyti laikraščius ir kitų spaudos veikalų leidimą“⁶. Tai gi tiesiogiai karo cenzūra nebuvo įvardyta. Prieš 1920 m. Steigiamojo Seimo rinkimus karo padėtis visoje Lietuvoje buvo panaikinta, išskyrus teritoriją pagal demarkacijos liniją, kuri skyrė Lietuvą nuo lenkų okupuotos ir valdomos rytinės Lietuvos dalies. Tačiau jau 1920 m. liepos 23 d. posėdyje Steigiamojo Seimo sekretorius L. Natkevičius pateikė plenumui priimti Ministrų kabineto pasiūlytą Karo padėties įstatymo projektą. Tuometinis krašto apsaugos ministras K. Žukas Seimo narius informavo apie pavojingai besiklostančią politinę situaciją Lietuvoje. Kalbėtojas pabrėžė, kad charakteringiausias jos bruožas yra tas, jog iš Rytų į Lietuvą atvyksta agitatoriai, kurie platina priešvalstybinę literatūrą⁷. Nors pripažindamas sunkią politinę padėtį, socialdemokratų partijos atstovas St. Kairys pasisakė prieš šio įstatymo įvedimą, jo nuomone, „mechaninė priemonė“ vargu ar pasiektų tikslą⁸. Anot ministro pirmininko K. Griniaus, visuomenės ir valstybės ramybei palaikyti „neužtenka nei civilinių teismų, nei milicijos veikimo, ir tuomet į pagalbą tom įstaigom eina kariuomenė“⁹. Nusprendus Steigiamojo Seimo narių daugumai, karo padėtis buvo pailikta.

Atėjus į valdžią socialdemokratams ir valstiečiams liaudininkams, karo padėtis buvo atšaukta, drauge panaikinta ir cenzūra. 1925–1926 m. šalis, anot istoriko L. Truskos, išgyveno lokalinę ekonominę krizę¹⁰. Opozicija, daugiausia krikščionys demokratai, pasinaudoję sunkiais bei vyriausybės klaidomis, beveik atvirai ragino žmones neklausyti „bedievių“ valdžios. Tokiomis aplinkybėmis 1926 m. rudenį Lietuvoje subrendo valstybinis perversmas, kuris ypač paveikė tolesnę karo cenzūros

raidą. 1926 m. gruodžio 20 d. šalies Prezidentui patvirtinus jau pirmąją perversmo dieną karinės valdžios įvestą karo padėtį, šalyje įsigaliojo „Ypatingieji valstybės apsaugos įstatai“, sustabdę politines piliečių teises ir suteikę labai plačius įgaliojimus karo komendantams. Taigi cenzūra vėl buvo gražinta. Pažymėtina tai, kad 1919 m. Valstybės tarybos priimtų ir patvirtintų „Ypatingų valstybės apsaugos įstatų“ tam tikriems paragrafams iki 1936 m. buvo taikomos pataisos, tačiau paragrafai, kuriuose kalbama apie spaudinių kontrolę, nebuvo koreguojami. Todėl galime daryti prielaidą, jog po 1926 m. perversmo spaudos kontrolės srityje galiojo tas pats 1919 m. „Ypatingų valstybės apsaugos įstatų“ 12-asis paragrafas. Šių įstatų „taisyklėms išvystyti“¹¹ karo komendantai turėjo teisę leisti privalomus įsakymus. Pirmojo Kauno karo komandanto kapitono J. Mikuckio įsakyme, kuris pasirodė 1920 m. liepos 25 d., buvo pabrėžta, kad asmenys, kurie turi informacijos apie slaptų organizacijų spauduvių bei priešvalstybinio turinio literatūros egzistavimą, privalo tai pranešti pačiam komendantui ar į artimiausią policijos nuovadą¹². Analizuojant vėlesnių metų karo komendantų įsakymus matyti, kokio pobūdžio literatūra galėjo būti draudžiama. Štai 1926 m. gruodžio 18 d. Kauno karo komandanto pulkininko leitenanto K. Skučo įsakymas draudžia žodžiu ar raštu skleisti gaudus, kurstančius prieš Lietuvos Vyriausybę, kariuomenę ir jos vadovybę, vieną visuomenės sluoksnį prieš kitą; apskritai be karo cenzūros leidimo draudžiama spausdinti bet kokius viešam naudojimui skirtus raštus¹³. 1927 m. pavasarį Krašto apsaugos ministerija parengė „Sąrašą žinių, draudžiamų spaudoje skelbti karo cenzūrai veikiant“. Šiuo sąrašu buvo draudžiami tokie spaudiniai: „ardą drausmę, kenkią kariuomenės ūpui bei jos dvasiai, diskredituoją vyriausybės parėdymus, kenkią vadų autoritetui, skleidžią klaidingas žinias, o taip pat propagandinio bei agitacinio pobūdžio spaudiniai, nukreipti prieš nustatytą valstybės formą [...], straipsniai ir raštai su melagingomis bei klaidingomis žiniomis apie vyriausybę ar atskirus jos asmenis [...], straipsniai ir raštai, galį sukelti vieną visuomenės dalį prieš kitą, arba bendrai galį iššaukti visuomenėje ar jos dalyje nerimą, [...] įžeidžią ar žeminą vyriausybės ar atskirų jos asmenų autoritetą ar garbę, [...], galį pakenkti išoriniam ar vidujiniam valstybės atsparumui, jos ekonominei būklei“ ir kt.¹⁴ „Ypatinguose valstybės apsaugos įstatuose“ buvo pabrėžta tik tai, kad karo komendantai gali taikyti spaudinių sulaikymo sankciją, tačiau iki galo karo cenzūros mechanizmas nebuvo atskleistas. Jį tenka rekonstruoti.

Cenzūros mechanizmas

Galima teigti, kad nagrinėjamojo laikotarpio cenzūros mechanizmas veikė dviem lygmenimis: valstybės ir vietų. Valstybės lygmeniu spaudos priežiūros ir kontrolės

funkciją atliko Vidaus reikalų ministerija, jai pavaldūs departamentai ir Krašto apsaugos ministerija. Vietų lygmeniu cenzūra buvo pavesta apskričių viršininkams ir karo komendantams.

1918 m. lapkričio 11 d. įsteigus Vidaus reikalų ministeriją, jos struktūrinis padalinys – Spaudos departamentas – šalia periodinių spaudinių pradėjo atlikti ir vienkartinį leidinių priežiūrą. Nuo 1923 m. toje pačioje ministerijoje užsienio spaudinių įvežimo ir platinimo problema sprendė Piliečių apsaugos departamentas. Jame buvo suorganizuotas Kriminalinis skyrius B, 1924 m. reorganizuotas į Politinės policijos skyrių. Pastarajame buvo sprendžiami klausimai, susiję su draudimu platinti ir įvežti užsienio spaudinius. Stengiantis telkti slaptosios policijos materialines jėgas ir galimybes, 1927 m. sausio 1 d. Vidaus reikalų ministerijoje buvo sukurta savarankiška, nebepavaldi Piliečių apsaugos departamentui, Kriminalinės policijos valdyba su skyriais A (politinė policija) ir B (kriminalinė policija). Kriminalinės policijos direktorius buvo tiesiogiai pavaldus vidaus reikalų ministrui, jo kompetencijai priklausė ir užsienyje spausdintų leidinių kontrolė bei priežiūra. 1933 m. Kriminalinės policijos valdyba buvo reorganizuota į savarankišką Vidaus reikalų ministerijos Valstybės saugumo departamentą. Kriminalinės policijos A skyrius tapo Valstybės saugumo policija, B skyrius – Kriminaline policija. Klausimus, susijusius su užsienyje pasirodžiusiais spaudiniais, šiame departamente sprendė Kriminalinės policijos Spaudos skyrius. Cenzūra buvo vykdoma Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Pagėgių pašte bei muitinėse. Cenzoriai savo pareigas vykdavo tik dalyvaujant spaudinių gavėjams, todėl savivaliavimui buvo užkirstas kelias. „Neįleidžiami leidiniai (pagal atitinkamą sąrašą) buvo antspauduojami „retourmon admis“ (grąžinamas–neleidžiamas) antspaudu ir išsiunčiami į tą kraštą, iš kurio atsiųsti“¹⁵. Valstybės saugumo departamento cenzūros galėjo išvengti tik pats Prezidentas, ministrai ir užsienio valstybių atstovai¹⁶. Po 1935 m., t.y. veikiant naujam Spaudos įstatymui, buvo kuriamos ir kitos periodinė spauda, taip pat knyga kontroliavusios institucijos, o kai kuriuos klausimus, susijusius su spaudos priežiūra, po 1935 m. ir toliau sprendė Vidaus reikalų ministerija, tiksliau – jos Administracijos departamentas.

Kaip jau minėta, valstybinio lygmens cenzūros mechanizmo veikimas buvo susijęs su Krašto apsaugos ministerija. Šios ministerijos žiniai priklausė Kariuomenės štabas, kuris iki 1935 m. vadinosi Vyriausiojo kariuomenės štabu. Spaudos kontrolės klausimus Vyriausiajame kariuomenės štabe tvarkė karo cenzorius. Vidaus reikalų ir Krašto apsaugos ministerijų darbas kontroliuojant spaudą vyko lygiagrečiai, papildant viena kitos veiklą. Krašto apsaugos ministerijos vaidmuo ryškiausiai pastebimas 1919–1933 m., t.y. karo cenzūros egzistavimo laikotarpiu. Spaudos priežiūros klausimus abu nepriklausomai

somybės dešimtmečius sprendė Vidaus reikalų ministerijos departamentai, kurių pavadinimai nuo 1918 m. iki 1939 m. keitėsi.

Nagrinėjant spaudos priežiūros ir kontrolės fenomeną tarpukario Lietuvoje, tikslinga atskirti Lietuvoje leidžiamų ar spausdinamų leidinių cenzūrą ir į Lietuvą įvežamų iš užsienio spaudinių kontrolę. Nors abiem atvejais buvo taikomi panašūs ar net vienodi spaudinių draudimo principai, šių dviejų spaudinių srautų cenzūros mechanizmas buvo nevienodas.

Archyvuose šaltiniuose pavyko rasti tuometinio Piliečių apsaugos departamento direktoriaus raštą Krašto apsaugos ministrui, kuriame pabrėžiama, jog dar prieš įvedant karo padėtį buvo nustatyta tvarka vidaus ir užsienio spaudiniais tikrinti¹⁷. Lietuvoje pasirodžiusiems leidiniams kontroliuoti buvo vadovojamasi 1919 m. Spaudos įstatymo 9-uoju paragrafu, kuriame pabrėžiama, kad mieste arba apskrityje veikusios spaustuovės vedėjas apskrities ir miesto arba apskrities viršininkui privalėjo pristatyti 8 kiekvieno spaudinio egzempliorius prieš išleidžiant spaudinį iš spaustuovės. Visiškai kita tikrinimo tvarka buvo taikoma užsienio spaudiniais. Norint įvežti spaudinį iš Lenkijos ar Rusijos, buvo reikalaujama Piliečių apsaugos departamento leidimo. Neleidžiama įvežti spaudinių, kurie buvo įtraukti į draudžiamų knygų sąrašus. Kadangi neradome įrodymų archyvuose šaltiniuose, galime daryti tik prielaidą, kad šiuos sąrašus sudarydavo Piliečių apsaugos departamento valdininkai. Tokie sąrašai buvo išsiunčiami Paštų ir telegrafų valdybai bei Prekybos departamentui. Išimtis teikta užsienio valstybių ir konsulatų įvežamiems leidiniams bei valdžios įstaigų knyginei produkcijai¹⁸.

Nuo 1933 m. balandžio 1 d. buvo panaikinta karo cenzoriaus pareigybė prie Krašto apsaugos ministerijos. Nors karo cenzūra ir buvo panaikinta, spaustuvių vedėjai ar laikytojai, prieš išleisdami leidinius iš spaustuovės, ir toliau privalėjo karo komendantui pristatyti vienkartinį ir periodinių spaudinių pirmuosius tris egzempliorius¹⁹. Kaip rašė tuometinė spauda, „[...] naujai įvestoji praktika reikalauja, kad 3-jų pirmųjų egzempliorių pristatymas būtų pakvituotas, o (taip pat praktikoje) pakvitavimas duodamas tik perskaičius pristatytus tekstus“²⁰. Vadinausi, cenzūra išliko, tačiau veikė kita forma – leidinyje nebebuvo dedamas antspaudas „Karo cenzūros leista“. Žinybiškas cenzūros civilėjimas – iš Krašto apsaugos ministerijos perėjimas apskričių viršininkų kompetencijon – nereiškę cenzūros liberalėjimo. Tuo pačiu 1933 m. Kauno karo komendanto įsakymu spaudoje buvo draudžiama spausdinti ir skelbti:

- 1) „žinias, kurios gali pakenkti valstybės saugumui arba kariuomenei,
- 2) rašinius ar paveikslus, kuriais kurstoma prieš valstybės santvarką arba kuriais kurstoma viena gyventojų dalis prieš kitą, arba kuriais raginama

neklausyt vyriausybės įsakymų, arba kuriais užgaunami tikiybiniai jausmai ar viešoji dora, arba kuriais įžeidžiami valdžios atstovai,

- 3) pramanytas, tendencingas arba iškreiptas žinias apie valstybės įstaigų veikimą,
- 4) žinias, kurios gali sudrumsti viešąją rimtį“.

Asmenys, nusižengę šiam įsakymui, galėjo būti baudžiami pinigine bauda iki 5 tūkst. litų arba kalėjimu 3 mėnesiams, galėjo būti taikomos ir abi baudos kartu. Karo komendantas, remdamasis šiuo įsakymu, galėjo spaudinius konfiskuoti arba sustabdyti jų leidimą.

1934 m. įsigaliojo „Tautai ir valstybei saugoti įstatymas“, sugriežtinęs įvairių gyvenimo sričių, tarp jų ir spaudos, priežiūrą²¹. Šio įstatymo nuostatos, iškelusios Lietuvos valstybės ar lietuvių tautos interesus, parengė dirvą 1935 m. Spaudos įstatymui.

1935 m. Spaudos įstatymas taip pat pabrėžė vidaus reikalų ministro ir apskrities viršininko kompetencijos ribas. Šiame spaudą reglamentuojančiame teisės dokumente buvo pabrėžiama, jog spaustuovė, prieš išleisdama spaudinį, apskrities viršininkui turi pristatyti 2 spaudinio egzempliorius (5-asis straipsnis). Tame pačiame straipsnyje buvo nurodyta, jog spaustuovės savininkas arba vedėjas, pristatydama leidinį, turi pranešti, kiek jo egzempliorių spausdinama. Apskrities viršininko raštinėje spaustuovės vedėjui ar savininkui būdavo išduodamas pažymėjimas, kuriame buvo nurodoma, kurią dieną, valandą ir minutę spaudinys buvo pristatytas tikrinimui. 6-ajame šio įstatymo straipsnyje buvo nurodytas laikas, kuriam praėjus knyga galėjo būti išspausdinta. Tai priklausė nuo jos apimties. Pavyzdžiui, 1 lanko dydžio leidinys galėjo pasirodyti po 2 valandų nuo spaudinio pristatymo apskrities viršininkui, keturių lankų – praėjus 24 valandoms, didesnės apimties leidinys – praėjus 72 valandoms. Tačiau, apskrities viršininkui leidus, spaudinys galėjo būti iš spaustuovės išleidžiamas ir anksčiau.

Apskrities viršininko kompetencijos ribas leidžiant spaudinį pabrėžė 7-asis 1935 m. Spaudos įstatymo straipsnis. Jame rašoma, jog apskrities viršininkas „valstybės ar tautos saugumo arba kitų valstybės ar tautos reikalų sumetimais“ gali sulaikyti spaudinio išleidimą iš spaustuovės. Remiantis tuo pačiu įstatymo straipsniu, apskrities viršininkas galėjo atšaukti savo sprendimą, kai priežastis, dėl kurios spaudinys būdavo sulaikytas, pašalinama.

Pagal 10-ąjį šio įstatymo straipsnį vidaus reikalų ministras „valstybės ar tautos saugumo ar kitų valstybės ar tautos reikalų sumetimais“ turėjo teisę uždrausti platinti spaudinius arba juos konfiskuoti. Apskrities viršininkas taip pat turėjo teisę sulaikyti spaudinį arba uždrausti jį platinti. Tačiau apskrities viršininko sprendimai įsigaliodavo tik pritarus vidaus reikalų ministrui, kuris per 7 dienas po apskrities viršininko nutarimo galėjo leidinių uždrausti platinti arba jį konfiskuoti (11-asis straipsnis).

Kitokia spaudinių priežiūros tvarka buvo taikoma užsienyje leistosoms knygoms. 1935 m. Spaudos įstatymo 42-asis paragrafas pabrėžė, kad užsienio spaudiniai turi būti tikrinami prieš juos įvežant į Lietuvą. Užsienio spaudinių tikrinimo tvarką nustatydavo vidaus reikalų ministras, susitaręs su finansų ir susisiekimo ministrais. Svetur leistos ir spausdintos knygos, kaip jau rašyta, buvo tikrinamos prie Lietuvos valstybės sienos. Tai liudija Piliečių apsaugos departamento Svetimšalių referento raštas Kauno centrinei muitinei, kuriame rašoma, kad iš užsienio įvežami spaudiniai turi būti tikrinami muitinės valdininkų, dalyvaujant geležinkelio policijai²². Patikrinus leidinius, dalis jų buvo įvežama į Lietuvą, kita dalis – galbūt grąžinama atgal arba atiduodama saugoti Kauno apskrities viršininkui. Neretai traukiniais atvežtos spaudinių siuntos, jų nepatikrinus cenzoriams, būdavo iš karto paleidžiamos į prekybą. Taip plito leidiniai, cenzūros uždrausti platinti. Šį faktą liudija Panevėžio miesto ir apskrities viršininko raštas Piliečių apsaugos departamentui, kuriame prašoma „[...] parėdymo Gelžkelių Policijai, kad pastaroji neleistų platinti stotyje užsienio spaudinius, kurie nėra patikrinti“²³. Tačiau galėjo pasitaikyti ir tokių atvejų, kai užsienio spaudiniai praslysdavo pro cenzorių rankas. Todėl Vidaus reikalų ministerijos Spaudos departamentas siūsdavo apskričių viršininkams aplinkraščius apie sulaikomus spaudinius. Pastarieji aplinkkraštyje gautą informaciją išplatindavo savo apskrityje. Draudžiamų knygų aplinkraščiai buvo siuntinėjami ne tik apskričių viršininkams, bet ir knygynams. Kaip jau minėta, nuo 1923 m. Vidaus reikalų ministerijos Spaudos departamento funkcijas perėmė Piliečių apsaugos departamentas. Pasitaikydavo atvejų, kai aplinkraščius apie uždraustas platinti knygas pasirašydavo spaudos referentai ar inspektoriai. Remiantis archyvine medžiaga, galima būtų teigti, kad jau nuo 1926 m. buvo pradėti sudarinėti draudžiamų knygų sąrašai. Ne visada sąrašai buvo sudaromi nuo vieno iki kitų metų sausio 1 d. Neretai Valstybės saugumo departamente buvo sudaromi sąrašai, kurie apimdavo tik per vieną mėnesį arba per pusę metų išleistus spaudinius. Remiantis 1935 m. Spaudos įstatymu galima daryti išvadą, kad vidaus reikalų ministro teisės buvo ypač išplėtos. Jis galėjo ne tik uždrausti įvežti į Lietuvą užsienyje pasirodžiusius leidinius, bet ir įvežtus konfiskuoti (43-asis straipsnis). Išimtiniais atvejais, gavus vidaus reikalų ministro leidimą, buvo galima įsigyti uždraustą užsienyje pasirodžiusį spaudinį (44-asis straipsnis).

1938 m. rugsėjo 2 d. prie Ministro Pirmininko kanceliarijos buvo įsteigta Visuomeninio darbo valdyba (toliau – VDV). Ši įstaiga pradėjo veiklą išsiuntinėdama aplinkraščius valstybės įstaigoms, kad jos privalančios informaciją teikti VDV (tik vėliau – žurnalistams)²⁴. Šalia periodinių spaudinių priežiūros ši institucija vykdė ir neperiodinių spaudinių kontrolę.

1939 m. balandį Visuomeninio darbo vadyba buvo panaikinta, jos funkcijos buvo pavestos vykdyti sudarytam prie Vidaus reikalų ministerijos Spaudos ir draugijų skyriui. Vienas Spaudos ir draugijų skyriaus tikslų turėjo būti prižiūrėti jam priklausančias institucijas, „tai yra daryti pastangas, kad jų veikimas būtų suintensyvintas ir įtrauktas į valstybinį kūrybos darbą, ir kad jis eitų lygiagrečiai vyriausybės vykdomų darbų programa“²⁵. Iš penkių Spaudos ir draugijų institucijų sudarančių skyrių mus labiausiai domina Spaudos priežiūros skyrius. Archyvuose šaltiniuose rašoma, jog skyrius rūpinasi šiais klausimais: a) spaudos reikšmės kėlimu, b) spaudos populiarizacija ir prieinamumu visiems gyventojų sluoksniams, c) tautos vieningumo ir tautinio atsparumo kėlimu per spaudą, d) palaikymu per spaudą ryšio tarp vietinių valstybės organų ir plačiosios visuomenės, e) visuomenės informavimu apie VRM, jos įstaigų ir savivaldybių darbus bei sumanymus, f) sveikos kritikos kėlimu, g) artimų ryšių palaikymu su žurnalistų bei rašytojų draugijomis ir spaudos žmonėmis²⁶. Spaudos priežiūros skyriuje buvo spaudos tikrintojų pareigybė. Spaudos tikrintojai kontroliavo neperiodinius spaudinius. Spaudos priežiūros skyriuje buvo registruojami Lietuvoje ir užsienyje leidžiami spaudiniai. Įdomu pažymėti tai, kad ši įstaiga turėjo spaudos priežiūros archyvą ir biblioteką. Spaudos priežiūros archyvo fonduose buvo kaupiami cenzūros neleistai platinti spaudiniai, taip pat tie leidiniai, kurių cenzūra nedraudė. Šiame skyriuje, be spaudos tikrintojų, dirbo inspektorius, sekretorius, raštvedys. Pavyzdžiui, inspektorius buvo atsakingas už visus su spaustuvėmis susijusius reikalus. Remdamasis spaudos priežiūros sulaikyta medžiaga, jis galėjo vertinti redaktorių ir leidėjų darbą. Spaudos statistika rūpinosi šio skyriaus sekretorius, leidinių registravimą vykdė Spaudos priežiūros skyriaus raštvedys.

Archyvuose šaltiniuose aptinkame, kad jau 1939 m. lapkričio 13 d. veikė Vidaus reikalų ministerijos Spau-

dos ir draugijų skyriaus ir buvusios Visuomeninio darbo vadybos konfiskuotoms knygoms bei periodinei spaudai tikrinti komisija, kurios pirmininkas buvo žurnalistas ir rašytojas J. Žukauskas, nariai – J. Domarkas ir A. Labanauskas²⁷. Žinome ir tai, jog minėtoji komisija valstybės monopolio krosnyje nutarė sudeginti konfiskuotas knygas, tokias kaip M. Birmanto „Meilės keliais“, J. Vladorčik „Paniekintoji“ bei „Žydų priešai – žmonijos priešai“²⁸.

Išvados

Apibendrinami galime daryti išvadą, jog 1918–1940 m. Lietuvoje buvo išplėta cenzūros institucinė infrastruktūra, apėmusi du – valstybinį ir vietinį – lygmenis. Svarbiausias vaidmuo teko vidaus reikalų ministrui, kuris galėjo kontroliuoti bei prižiūrėti ne tik Lietuvoje, bet ir užsienyje išleistas knygas. Vidaus reikalų ministrui buvo pavaldūs 20 apskričių (be Klaipėdos krašto) viršininkai. Pastariesiems spaustuvės, prieš išleisdamos spaudinį, privalėjo pristatyti nustatytą egzempliorių skaičių. Apskričių viršininkai taip pat turėjo teisę Lietuvoje pasirodžiusius spaudinius sulaikyti arba uždrausti juos platinti. 1919–1933 m. Lietuvoje egzistavo karo cenzūra, kurios veikla buvo susijusi su Krašto apsaugos ministerija. Jos veikimo mechanizmas iš dalies atsispindi 1919 m. Spaudos įstatyme ir yra išplėtotas specialiuose dokumentuose (visų pirma „Ypatinguose valstybės apsaugos įstatuose“ ir „Spaudai cenzūruoti laikinosiose taisyklėse“), reglamentavusiuose vietos ir užsienio spaudinių, kuriuos Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamentas siuntė Krašto apsaugos ministerijai, kontrolę ir priežiūrą. Paskutiniaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais spaudos priežiūrai ir kontrolei buvo įsteigtos naujos institucijos – Visuomeninio darbo vadyba bei Vidaus reikalų ministerijos padalinys – Spaudos ir draugijų skyrius.

Seimo darbai. – 1920, sąs. 6, p. 250-251.

⁸ Ten pat, p. 251.

⁹ 1921 m. rugsėjo mėn. 16 d. I sesijos 123-sis posėdis // Steigiamojo Seimo darbai. – 1921, sąs. 26, p. 22.

¹⁰ Truska, L. Antanas Smetona ir jo laikai. – Vilnius, 1996. – P. 157.

¹¹ Ypatingi...

¹² [Kauno miesto ir apskrities karo komendantų kapitono J. Mikuckio įsakymas (1920 VII. 25) Kauno miesto ir apskrities gyventojams]. LCVA. F402, ap. 1, b. 1, lap. 1.

¹³ [Kauno karo komendantų pulkininko leitenanto K. Skučio įsakymas I Nr. (1926 XII. 18)]. LCVA. F402, ap. 1, b. 1, lap. 16.

¹⁴ Taisyklės – sąrašas žinių, draudžiamųjų spaudoje skelbti karo cenzūrai veikiant. LCVA. F394, ap. 5, b. 288, lap. 79.

¹⁵ Anušauskas, A. Lietuvos slaptosios tarnybos 1918-1940. – Vilnius, 1993. – P. 165.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Vidaus ir užsienio spaudinių tikrinimo tvarka: [Piliečių apsaugos

departamento direktoriaus raštas (1927 I. 11) Krašto apsaugos ministerijai]. LCVA. F394, ap. 15, b. 94, lap. 60.

¹⁸ Ten pat, lap. 59.

¹⁹ Ten pat.

²⁰ Cenzūrą nuėmus // Židinys. – 1933, Nr. 4, p. 411-412.

²¹ Tautai ir valstybei saugoti įstatymas (eil. 3044) // Vyriausybės žinios. – 1934, vas. 8, p. 2.

²² Piliečių apsaugos departamento Svetimšalių referento raštas Kauno centralinei muitinei [1927 IV. 21]. LCVA. F394, ap. 15, b. 94, lap. 297.

²³ Panevėžio miesto ir apskrities viršininko raštas (1927 I. 28)

Piliečių apsaugos departamentui. LCVA. F394, ap. 15, b. 94, lap. 91.

²⁴ Vaišnys, A. Spauda ir valstybė 1918-1940. – Vilnius, 1999. – P. 156.

²⁵ [Informacija apie Spaudos ir draugijų skyrių]. LCVA. F377, ap. 10, b. 298, lap. 1.

²⁶ Ten pat, lap. 126.

²⁷ [Konfiskuotoms knygoms bei periodinei spaudai naikinti komisija]. LCVA. F377, ap. 10, b. 303, lap. 99.

²⁸ Ten pat, lap. 100.

Summary

Control and Supervision System of the Press in Lithuania in 1918–1940

Arida RIAUBIENĖ

Although unmentioned in laws, censorship limited the publishing, printing and circulation of books in Lithuania in 1918–1940. The analysis of published and unpublished archival documents has shown that the system of supervision and control of the press of the discussed period fits the term 'censorship'. Depending on the method of control there is an anticipatory and successive censorship; depending on the supervisory body there is a state (general and/or military) and church censorship. This analysis of state censorship mostly concerned military censorship, which existed in Lithuania from 1919 to 1933. In 1918–1940 Lithuanian censorship acted at two levels: state and regional. Ministry of the Interior, its subordinate departments and the Ministry of Defense effected the supervision and control of the press at the state level. At the regional level censorship was assigned to county governors and war commandants. There was a difference between the censorship of locally published/printed issues and those brought to Lithuania from abroad. Locally printed publications were monitored according to the Law on the Press of 1919. On April 1, 1933 the position of the Military Censor of the Ministry of Defense was eliminated, but the war commandant still had to receive three copies of every publication before it came out of the printing-house. The censorship remained, yet it started operating in another form – the mark "Authorized by the military censorship" was no longer put in publications. The Press Law of 1935, compared to that of 1919,

extended the authority of the Minister of the Interior and the county governors in the field of supervision and control of the press. Other institutions were established up during the discussed period for the supervision and control of the press as well.

The development of censorship in Lithuania was conditioned by local political events, namely by the preponderance of one or another party in the Parliament or by the politics of a dominant party. The censorship got especially tight after the political takeover of 1926, when the parliamentary government was replaced by the undemocratic presidential rule. Control of the press during the discussed period was determined not only by the status of internal affairs, but also by complicated development of relations between Lithuania and its neighbour states. The flow of publications in foreign languages forced to look for means of their supervision and control. The analysis of the structure of censorship and of the legal base of the methods of its activities, as well as personalities of censors and their relations with authors and publishers, demonstrated the limits of the power of censorship and the bounds of the sphere under its control. Control of the press published/printed locally and of brought to Lithuania from abroad revealed the great impact of books as means of communication on Lithuanian society. Indetermination of rules and absence of the law of military censorship gave war commandants wide authority to prohibit one or another publication.

¹ Stonienė, V. Cenzūra // Knygotyra: enciklopedinis žodynas. – Vilnius, 1997. – P. 78-79.

² Kubilius, V. Cenzūra // Lietuvių literatūros enciklopedija. – Vilnius, 2000. – P. 89-90.

³ Фитсисиммонс, Р. Цензура, интеллектуальная свобода, библиотечное дело и демократическое государство // Цензура в России: сборник статей. – Санкт-Петербург, 2001. – P. 204.

⁴ Medišauskienė, Z. Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje. – Kaunas, 1998. – P. 5.

⁵ Левченко, И.Е. Цензура как социокультурный феномен // Цензура в России: история и современность: тезисы конференции, 20-22 сентября 1995 г. – Санкт-Петербург, 1995. – P. 29-30.

⁶ Ypatingi valstybės apsaugos įstatai // Laikinosios Vyriausybės žinios. – 1919, bal. 4, p. 2.

⁷ 1920 m. liepos mėn. 23 d. I sesijos 30-sis posėdis // Steigiamojo